

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Fırat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 2, Sayfa: 49-66, ELAZIĞ-2004

DOĞU KARADENİZ DAĞLARINDA YAYLACILIK *Transhumance on the Eastern Black Sea Mountains in Turkey*

Harun TUNÇEL¹, Gürcan GÜRGEN²,
İhsan ÇİÇEK³, A. Fuat DOĞU⁴

Özet

Pleistosen buzullaşması Anadolu'nun pek çok dağında olduğu gibi Kuzeydoğu Anadolu'daki dağlarda da derin izler bırakmıştır. Buzullaşmadan arta kalan U profilli tekne vadilerin tabanlarında çeşitli yükseltilerde yaylacılıkla ilişkili yerleşmeler vardır. Çevrede kısa mesafede, yükseltinin artması nedeniyle, karın yerden farklı zamanlarda kalkması, yaylacılığı doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle kimi köylerde birden fazla geçici yerleşme dikey yönde farklı yükselti basamaklarında yer alırlar.

Yer yer değişmekle beraber yayla göçü nisan ortalarında başlar ve ekim ayı sonuna kadar sürer. Yayla yerleşmeleri 1000 metreden yüksektir. Mezraa ve aşağı yaylalar gibi yükseltisi daha az olan yerleşmelerde arıcılık ve bazı sebzelerin yetiştirilmesi de söz konusudur. Yaylacılıkla ilişkili evler genellikle ahşaptandır ya da pak şeklindedir. Günümüzde bazı yerleşmelerde geleneksel yaylacılığa ilişkin kullanım sayfiye amaçlı kullanıma dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Karadeniz Bölgesi, Doğu Karadeniz Dağları, Yaylacılık.

Summary

Pleistocene glaciations, as on the other high mountains of Anatolia, has left clear evidences on the Northeast Anatolian mountains. There are "yayla" settlements, on different altitudes at the bottom of "U" shaped valleys, which are remains of the Pleistocene. There is a close relation between glacier morphology and location of temporary settlements. Transhumance (Yaylacılık) is directly affected by the melting of snow at different times due to rapid increase of the altitude. Therefore, there are several temporary settlements belonging to the same village located on different altitude vertically

Migration of transhumance starts in the middle of April and last until the end of October, the locations of transhumance settlements are more than 1000 meter high. At the lower altitude yayla's and mezraa's bee and vegetable farming are done. Houses are log cabin and "pak". Nowadays some temporary settlements in this area are transformed from the traditional yayla to summer resort area..

Key Words: Turkey, Black Sea Region, Northeast Anatolian Mountains, Transhumance.

¹ Fırat Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü (htuncel@firat.edu.tr), Elazığ.

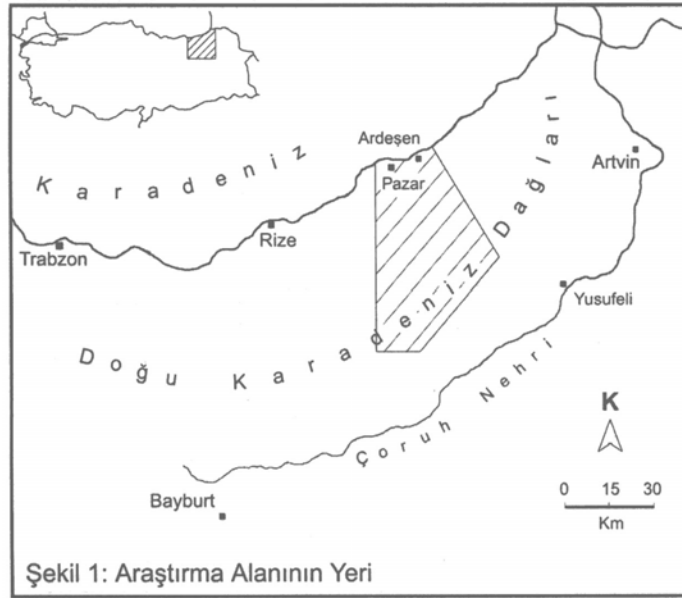
² Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi (gurgan@education.ankara.edu.tr), Ankara.

³ Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü (cicek@humanity.ankara.edu.tr), Ankara.

⁴ Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü (dogu@humanity.ankara.edu.tr), Ankara.

Giriş

Bu araştırmada Doğu Karadeniz Dağlarının en yüksek bölümlerini içeren kuzeydoğu uçta Altıparmak dağları ile güneybatıda Verçenik dağı arasında kalan kesimindeki yaylacılık aktiviteleri ele alınmıştır. Çalışma alanı genel hatlarıyla Fırtına deresi su toplama havzasından meydana gelmektedir (Bkz. Şekil 1).

Söz konusu alanda bu çalışmanın yazarları tarafından 90'lı yılların başından bu yana özellikle Alpin kuşakta, Pleistosen buzullaşmasının izlerinin görüldüğü alanda, varlığını sürdürme gelen yaylacılık ile buranın potansiyelinin değerlendirilmesinin bir başka şekli olan turizm aktiviteleri ele alınarak araştırmalar yapılmış ve bunlar makaleler halinde (bkz Doğu vd. 1993, 1995, 1996 ve 1998) yayınlanmıştır.

Çalışmada, yörede bulunan yaylaların tümüne yakını tek tek dolaşarak bilgiler bizzat yerinde derlenmiştir. Yaylalar kuşağında yapılan çalışmalarda sırasıyla; 1991 yılı Ağustos ayında Kaçkar dağı yamaçlarında yer alan Hastaf, Dübe, Aşağı ve Yukarı Ceymakcur ile Aşağı ve Yukarı Kavran yaylaları, 1992 yılı Ağustos ayında ise Kaçkar dağının güneybatısında bulunan Göller dağı ve yakın çevresinde, dağın kuzeye bakan yamaçlarında yer alan Yaylaköy (Elevit), Çatköy, Meydan köyleri ile Hacıvanak, Apıvanak, Karmik, Palovit, Trovit, Amlakit, Karunç, Nafgar ve Meydan yaylaları incelenmiştir. 1993 yılında da Göller dağının güneybatısındaki Dilek (Tatos), Verçenik (Varşamba/Üçdoruk), Cimil dağlarının yamaçlarındaki Ortaklar, Ortayayla, Sıraköy, Hisarcık köyleri ile Çiçekli, Hisarcık, Ortasirt, İçmer, Çermeç, Tahkur, Kılınçhaç ve Orta

(Varşamba) yaylaları, 1995 yılında ise Kaçkar dağının kuzeydoğusundaki Altıparmak dağ grubunda Palakcur, Taşlık, Dobape, Avucur, Aşağı ve Yukarı Kaçkar, Derebaşı, Bocunus (Guvant), Marselevat, Komati, Ergusu, Nezoma, Topluca, Satable, Boğaz, Çökenimeşe yaylaları ele alınmıştır.

Bu çalışmada, on yılı aşkın dönemde yapılan çeşitli gözlem, inceleme, anket, mülakat vb tekniklerle derlenen bilgiler topluca değerlendirilerek yöredeki yaylacılık faaliyetlerinin özellikleri çeşitli yönleriyle ortaya konmuştur.

Doğu Karadeniz dağlarının diğer akarsuları gibi Fırtına deresi ve kolları da, kıyıya yakın ve ona paralel uzanan yüksek dağlık kütlenin yamaçlarında rölyef enerjisinin fazla oluşu sebebiyle dar ve derin vadiler kazmıştır. Söz konusu morfografik yapı üzerinde yer alan orman örtüsünün içerisinde bulunan yerleşmeler de yamaçlar boyunca dağılmış evler ya da birkaç evin bir araya gelerek oluşturduğu mahalleler ile karakterize edilen köylerin belirmesine yol açmıştır. Rölyefin haşın, yamaçların uzun ve pek çok yerde eğimlerinin fazla oluşu bitkisel üretim alanlarını da küçük ve dağınık hale sokmuştur. Kıyıda kuş uçuşu 40-50 km gibi kısa mesafelerde yükseltinin 3000 metreleri aşması, su buharı yüklü bulutların dağlarda süratle yükselmesine, böylece dağlık kütlenin sürekli olarak nemli ve-veya yağışlı olmasına yol açmıştır. Nemli-yağışlı ortam ise 2000-2200 metrelerden yükseklerde alpin kuşak bitki örtüsünün tür açısından zengin ve gür olmasını sağlamıştır. Yöre halkı bitkisel üretim için elverişli olmayan ama büyük bir hayvancılık potansiyeline sahip olan alpin kuşağı yüzyıllardan bu yana yaylacılık faaliyetleriyle değerlendirmiştir. Kıyıda itibaren kısa mesafelerde dağların yükseltisinin 3000 metreleri aşması yaylacılık mekanizmasında da bazı değişiklikler doğurmuştur. Genel hatlarıyla düşünülecek olursa yaylacılık faaliyeti nisan ayı ortalarında başlamakta ve kasım ayında son bulmaktadır. Nisan ayında sürüler yaylaların yolunu tutup dağların yukarılarına çıkmaya başlarlar. Ancak, yükseklerde henüz kar yerden kalkmamıştır. Bu sebeple alpin kata kısa sürede, bir aşamada, ulaşmak söz konusu olmamaktadır. Yüksek kesimlerin henüz karla kaplı oluşu yaylacıların alpin kata ulaşmadan önce farklı yükseltilerde ve hatta alpin kat içinde dahi çeşitli kademelerde duraklamalarını adeta zorunlu kılmıştır. Bu zorunluluk ise köyler ile yüksek kesimlerdeki yaylalar arasında, yaylaya çıkışta ve dönüşte çeşitli sürelerle konaklanan, yerleşim ünitelerinin doğmasına yol açmıştır.

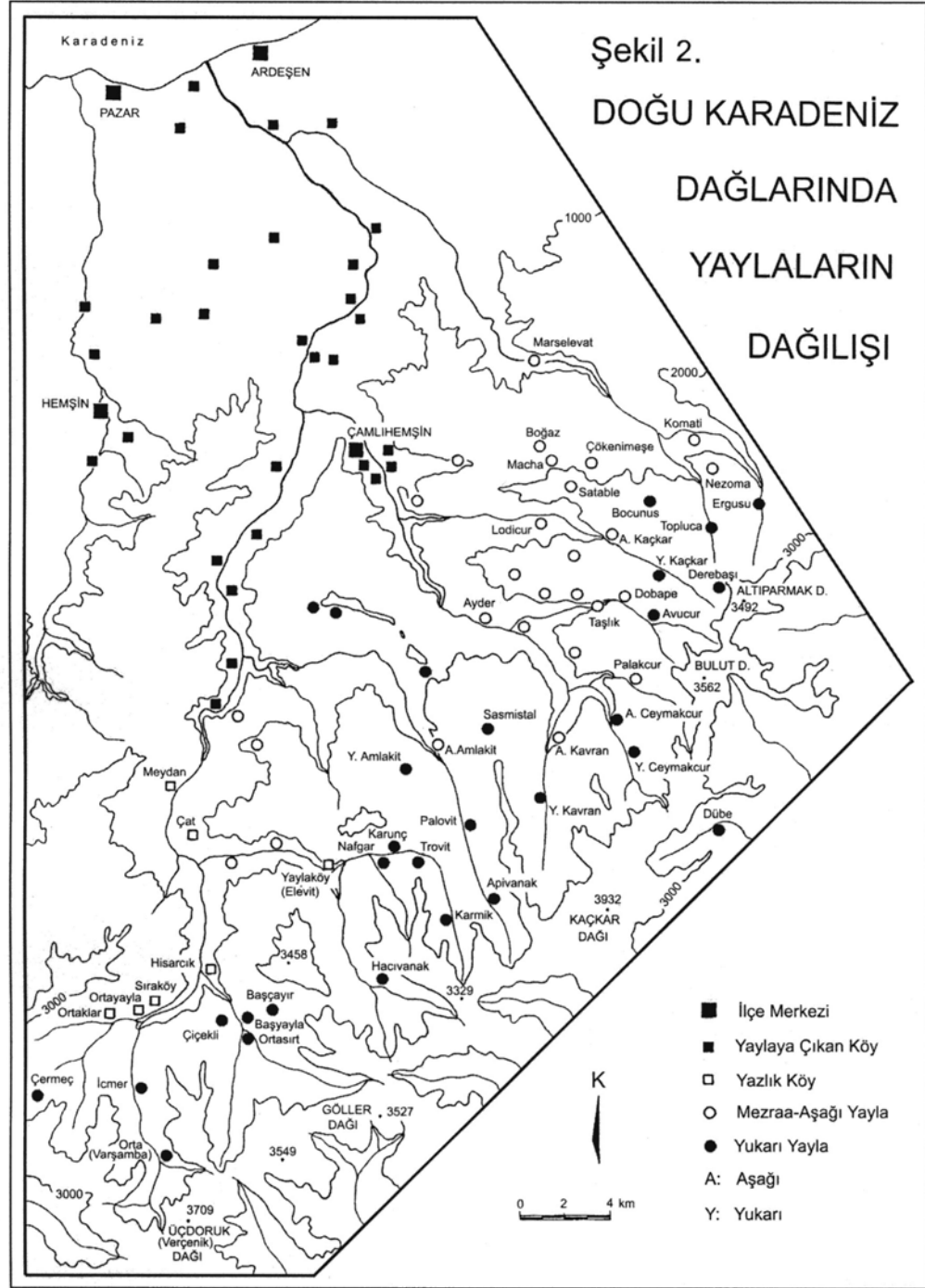
Yaylacılıkla İlgili Yerleşmelerin Konumları

Doğu Karadeniz dağlarının kuzeye bakan yamaçlarında Rize'ye bağlı Pazar, Ardeşen, Hemşin ve Çamlıhemşin ilçelerinin pek çok köyünün yaylası yer almaktadır. Yöre halkı, köylerde çay, patates, fasulye, mısır vb. tarım ürünleri yetiştirilmesi gibi

ekonomik faaliyetlerinin yanı sıra, yüksek kesimlerde de, hayvancılığın ülkemizin diğer uygun yerlerinde olduğu gibi ayrılmaz bir parçası durumundaki, yaylacılıkla da uğraşmaktadır.

Doğu Karadeniz dağlarının denize paralel olarak kısa mesafede yükselmesi bahardan itibaren karın yerden kalkmasında bir yavaşlama ve kademelenme meydana getirmektedir. Yaylacılık dönemi başladığında, sürüler köylerden ayrıldığında dağların yüksek kesimleri henüz karla kaplı durumdadır, böyle olunca da bir hamlede köylerden yaylalara ulaşmak söz konusu olamamaktadır. Bu durum insanları yaylacılık dönemi içinde değişik yükseltilerde durmaya, konaklamaya ve belirli sürelerle beklemeye zorlar. Bu zorlama yörede köylerden başka, mezraa, aşağı ve yukarı yayla adlarıyla anılan diğer yerleşmelerin doğmasına yol açmıştır. Aşağı ve yukarı olarak isimlendirilen ve farklı yükseltide konumlanmış olan yaylaların kuruluşunda kar örtüsünün bahar aylarında yerden farklı zamanlarda kalkması etkindir. Yaylaların kademeli olmasının bir diğer sebebi ise taze ot ihtiyacını yakın mesafelerden karşılama gayretidir.

Yaylaya çıkan köylerin büyük bir bölümü bin metrenin altında kalan yükseltilerde ve çoğunlukla vadi yamaçlarında kurulmuşlardır (Bkz. Şekil 2). Ancak bir kısmı daha yükseklerdedir. Örneğin Üçdoruk (Verçenik) Dağının kuzeyinde yer alan Ortaklar, Ortayayla, Sıraköy köyleri 2000 metreden yukarıda Hisarcık, Çat, Yaylaköy (Elevit) gibi bazıları da 2000 metreye yakın yükseltilerde kurulmuşlardır. Çalışma alanında 1000 metreden yukarıda yer alan köyleri diğerlerinden ayıran en önemli özelliği bunların genellikle yaz aylarında nüfuslanmasıdır. Bu yerleşmeler idari olarak köydürler, ancak konumları sebebiyle çetin geçen kış şartları burada yaşayanların kış aylarında köylerini terk etmelerini adeta zorunlu kılmıştır. Günümüzde bunlar sadece yaz aylarında kullanılan “yazlık köy”, “yayla köyü” haline dönüşmüşlerdir. Hemen tümü yaylacılık faaliyetlerinin bir parçası durumundadır. Bunlardan Hisarcık, Meydan, Çat ve Yaylaköy (Elevit) yörede günümüzde hızla gelişmekte olan turizmin de etkisiyle artık hayvancılık amaçlı yaylacılık aktivitelerinin dışında sayfiye olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Bu köylerde yaşayanların önemli bir kısmının daha aşağı kesimlerdeki diğer köylerde yahut ilçe merkezlerinde de birer evi vardır (Bu konuda ayrıca bkz. Tandoğan 1968) ve yaylacılık döneminin sona ermesiyle birlikte bu köyler neredeyse tümüyle boşalmaktadır, buraları yayla/mezraa olarak kullanan yöre halkı bu kışlık evlerine çekilmektedir. Örneğin yaz aylarında nüfusu 700 kişiyi geçen Yaylaköy’de 2000 yılı nüfus sayımına göre nüfus sadece 34 kişidir. Kışın yerleşmeyi bu nüfus da terk etmektedir.

Mezraa adı verilen yerleşmeler, aşağı yaylalarla birlikte genellikle 1000-2000 metreler arasında yer alırlar, bunlar çoğunlukla orman içerisinde doğal ya da tahrip sonucu oluşan bir açıklıkta kurulmuş yerleşmelerdir (Bkz. Foto 1). Fonksiyonları itibariyle Doğu Karadeniz mezraaları Anadolu'nun diğer kesimlerindekiyelerden daha farklı özellikler taşırlar (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Tunçel 1996). Yöredeki mezraalar ve aşağı yaylaların hemen tamamı vadi içlerinde, yaylalara ulaşımın sağlandığı yollar üzerinde yer alırlar. Çalışma alanında yaylalara çıkışta mezraalarda ve aşağı yaylalarda konaklama ihtiyacı bu tür yerleşmelerin sayısını artırmıştır. Bunlarda yaylaya çıkışta ve yayladan dönüşte değişik sürelerle konaklanır. Çevreden çayırılar biçilerek kurutulur, bunun bir kısmı daha yükseklerde yer alan yaylalara çıkışta götürülür, bir bölümü köylere taşınır, kalanı ise bir sonraki yıl gelindiğinde hayvanların beslenmesinde kullanılmak amacıyla buralarda depolanır. Bunun dışında mezraaların büyük bölümü ile aşağı yaylaların bir kısmında evlerin önlerinde çitlerle çevrilmiş alanlarda sınırlı miktarlarda bitkisel üretim de yapılır.

Foto 1: Orman içinde yer alan Komati yaylası, bunun gibi yükseltisi fazla olmayan mezraa ve yaylalarda evlerin önünde sebze de yetiştirilmektedir.

Yukarı yaylalar tümüyle orman üst sınırının üzerinde 2000 metreden yükseklerde kurulmuşlardır. Bunlar da diğerleri gibi ulaşımın kolay yapılabildiği Pleistosen buzullaşmasından arta kalan vadi içlerinde konumlanmışlardır. Söz konusu vadilerin

genel uzanırları kuzey-güney ve güneydoğu-kuzeybatı yönündedir. Vadi içlerinde taban kısımları aynı zamanda çoğu yerde yaylacılık aktivitesinin de doğal alanını oluşturur. Buzul vadileri ile kök bölgelerinde yer alan sirklerin dik yamaçları, eğimleri sebebiyle hayvanların beslenmesinde kullanılmaya uygun değillerdir.

Çalışma alanındaki yaylaların büyüklükleri ve kullanım süreleri ile kuruldukları yükselti arasında sıkı bir ilişki vardır. Genellikle yükseltisi fazla olmayan yerlerde kurulmuş olan yaylalar yukarı yaylalarla kıyaslandığında daha büyük ve kalabalıktırlar. Yaylaların diğerlerine göre daha büyük olmasını sağlayan faktörlerden birisi de burayı kullanan köy sayısıdır. Bocunus (2380 m.), Avucur (2350 m.), Palovit (2350 m.), Trovit (2450 m.) gibi yaylalar 5-6 köyün ortaklaşa kullandıkları yaylalardır. Bu nitelik yaylalardaki mesken sayısını da doğal olarak artırmaktadır.

Meskenler

Yaylacılık faaliyeti sırasında kullanılan meskenlerin özellikleri ile bunların bulunduğu yükselti, yaylanın konumu ve kullanım süreleri arasında sıkı bir ilişki vardır.

Bu kesimde idari bölümlemeye göre köy olan yerleşmelerde, yıl içinde diğerlerine oranla daha uzun bir süre kullanılmanın, ormana yakınlığın ve ulaşım kolaylığının da etkisiyle, meskenlerin yapımında yaygın olarak ahşaptan faydalanılmıştır. Ahşabın kullanımı mesken büyüklüğünü ve kat sayısını da artırmıştır. Örneğin Sıraköy, Ortayayla, Ortaklar, Yaylaköy (Elevit), Hisarcık vb yazlık/yayla köylerde meskenler büyük oranda iki katlıdır, üç katlı olanlara da rastlanır. Bunlarda ahır olarak kullanılan alt kat taştan, ikinci kat ise tümüyle ahşaptan yapılmıştır. Üç katlı olanlarda ise depo/ambar gibi kullanılan bölümün yanısıra 3-4 oda da bulunmaktadır.

Yaylalardaki konutların ortak özelliği planlarının basit ama fonksiyonel olmasıdır. Mezraalarda ve aşağı yaylalardaki meskenlerin büyük bölümünde evlerin hemen tümünün yamaç eğiminden kazanılan alt bölümleri ahır, bunun üzerine yapılan kısım ise konut olarak kullanılmaktadır. Mezraa ve yaylalarda meskenlerin ana cephelerinin güneş ışıklarından gün içinde en fazla yararlanacak biçimde konumlandırıldıkları dikkati çeker. Söz konusu evler yörenin geleneksel mimarisine uygun, estetik bakımdan son derece güzel yapılardır. Binaların ahır olarak kullanılan bölümleri taştan, konut olarak kullanılan kısımları ise tümüyle ahşaptan yapılmıştır. Bunun yanında sadece taştan yapılmış, iki bölmeli, daha basit yayla evleri de vardır. Bu yapıların bir bölümü ahır, diğer bölümü ise konut olarak kullanılmaktadır. Yaylalardaki meskenlerde, ulaşım kolaylığı ile yapı malzemesi arasında da sıkı bir ilişki vardır. Ulaşımı diğerlerine göre daha kolay ve ormana daha yakın olan Palovit, Trovit, Bocunus, Amlakit gibi yaylalardaki konutlarda,

ahşap malzemenin yaygın olarak kullanıldığı dikkati çeker. Bu yaylalardaki evlerde çoğunlukla alt katlar ahır olarak kullanılır ve taşır, oturma/yaşama katı ise ahşaptır. Konutların zemini ahşapla döşenmiştir. İki katlı, yahut tek katlı olduğu halde ahşap malzemenin kullanıldığı evlerde birbirlerinden genellikle ahşap duvarlarla ayrılmış oda, ambar, odunluk gibi birimler vardır (Bkz. Şekil 3). Odalarda pencere önlerine yerleştirilmiş, yatak olarak kullanılan sedirler bulunmaktadır. Ayrıca odaların taş olan dış duvarı dibinde, yemek pişirmek, süt kaynatmak, ısınmak amaçlarıyla kullanılan bir ocak yahut kuzine yer almakta, bunun hemen yanında da odun yığını veya odunluk bulunmaktadır. Ahşap evlerde pencerelerin dışında akşamları ve yayla dönemi sonunda kapatılan yine ahşaptan yapılmış olan panjurlar vardır.

Geleneksel olarak yaylalardaki meskenlerde çatı kaplama malzemesi hartama/bedevradır. Bazı yayla meskenlerinde hartamanın üzerine toprak serilir. Yerden, sekiz-on santim kalınlıkta bir toprak tabakası bitki örtüsü ile birlikte kazınır ve bu, levhalar halinde çatı kaplamasının üzerine yayılır, böylece bir yandan yağmur sularının içeri girmesine engel olunur diğer yandan da ısı yalıtımı sağlanır. Yeni yapılan yahut onarım gören meskenlerin çatı kaplaması oluklu çinko levhalar ve kiremit ile yapılmıştır. Son yıllarda özellikle araç ile ulaşımın kolay olduğu yaylalarda, yerleşmelerin kullanım süresi ile sebebinin günümüze doğru değişiklik göstermesi ve ekonomik kaygının yerini yaz tatilini geçirme amacına bırakmasıyla, bir kaç katlı ve betonarme meskenlerde briket ve tuğla da inşa malzemesi olarak kullanılmıştır (Bkz. Foto 2). Bu tip meskenlerde dekoratif amaçlı ahşap kullanımı da dikkati çeker.

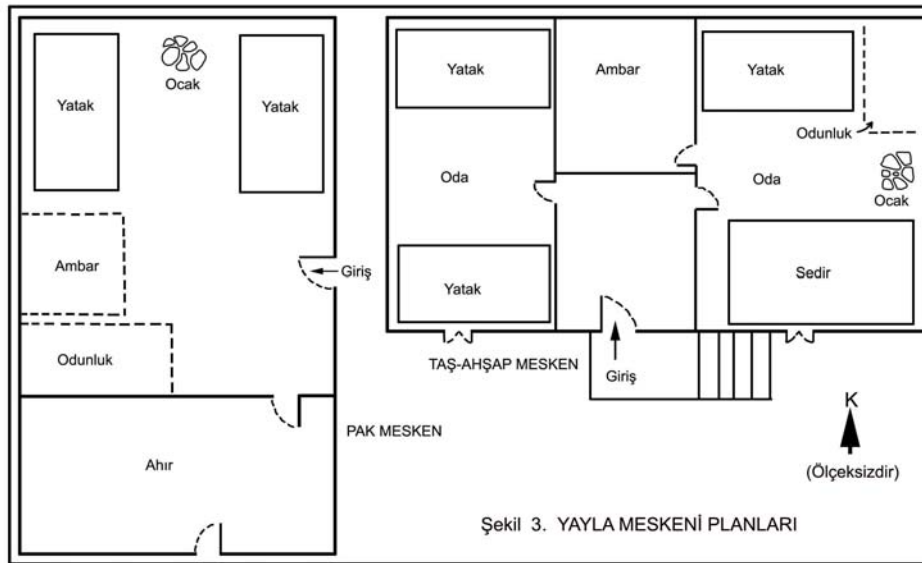

Foto 2: Ortasirt Yaylası, ulaşımın kolaylaşmasıyla birlikte yaylalarda sayfiye amaçlı konutlar da yapılmaya başlamıştır.

Yüksekte yer alan yaylalarda bulunan meskenlerde ise konut yapı malzemelerinde değişmelerin olduğu dikkati çeker. Bu çevredeki yerleşmelerde bulunan meskenlerde ahşap kullanımı giderek azalır, eski olanlarının çoğunlukla taştan yapılmış oldukları dikkati çeker ancak yine de evlerin giriş cephesi ve iç mekânlara ait bölümlemelerin ahşaptan olmasına gayret gösterilmiştir. Ormandan nisbeten uzak olan Avucur, Çermeç, Orta, Yukarı Kaçkar, Hacıvanak, Apıvanak, Derebaşı, Topluca, Ergusu yaylalarında ise evlerin çatı örtüsü hariç hemen tümüyle taştan ve önemli bir kısmının da “pak” tarzında yapılmış oldukları görülür (Bkz. Foto 3). Bu yaylalarda, pak dışındaki konutlar bir-iki odası bulunan küçük evlerdir, bunlarda mutfak depo gibi bölümler de vardır. Bu mekânlar birbirlerinden çoğu zaman ahşap paravanlarla ayrılmışlardır.

Buzul vadilerinin yukarı kesimlerinde ahşap kullanımı, çatı hariç, hemen hemen yoktur, bir yandan hem kullanım süresinin azlığı öte taraftan malzeme getirmenin zorluğu sebebiyle yukarı yaylalarda meskenlerin önemli bir kısmı pak tipindedir. Çalışma alanında yer alan yaylaların tümünde vadi yamaçlarına yakın yerlerde yapılmış meskenlerin duvarları kısmen yere gömülüdür, bu özellik pak tipi meskenlerde daha belirgindir. Son derece basit yapılar olan paklar, yakın çevreden toplanan taşların üst üste yığılmasıyla oluşturulan ve üzeri plastik bir örtü yahut branda gibi bir malzemeyle kaplanmış ve bazılarının üzeri toprakla örtülmüş barınaklardır. Mekân içi yüksekliği

duvarlarda 160-180 cm. orta kesimlerde ise çatı örtüsünün etkisiyle 200-210 cm kadar olan paklarda kimi zaman pencere dahi bulunmamakta mekânın aydınlatılması ya kapıdan giren ışıkla ya da ocak olarak kullanılan köşenin üzerine gelen kısımda, çatı örtüsündeki hartamaların aralarının açılmasıyla sağlanmaktadır. Pakların zeminleri topraktır ve pak içinde kullanım alanları duvarlarla ayrılmamıştır ancak yine de iç mekân planlaması belirgindir. Pakların içerisinde de ahşap kullanılmış meskenlerde olduğu gibi, ocağın iki yanında sedirler yer alır, yatakların yanı başında mutfak malzemesi ve elde edilen ürünlerin muhafaza edildiği bölüm bulunmaktadır. Bunların gerisinde ise çoğunlukla bir odunlukla ve tahta paravanla diğer bölümlerden ayrılmış olan, ahır olarak kullanılan kısım vardır (Bkz. Şekil 3). Paklarda mekân içinde bölümlene sadece ahır olarak kullanılan kısmı ayırmak için yapılmaktadır. Bazı paklarda ahır ile evin girişi dış cephede ayrı kapılardan olmakla birlikte tek girişi olanlarına da rastlanır (Pak konusunda ayrıca bkz. Tandoğan, 1977 ve 1988).

Foto 3: Yukarı Kaçkar yaylasından bir görünüm. Yükseklerde yer alan yaylalardaki mesken tipi olan pakların bir kısmı geleneksel yaylacılığın terk edilmesi sebebiyle artık kullanılmamaktadır.

Kavran, Trovit, Palovit, Hisarcık, Bocunus, Avucur gibi birden fazla köyün ortaklaşa kullandığı yaylalarda, meskenlerin köylere göre farklı bölümler halinde gruplandığı dikkati çeker. Bu bölümler “mahalle” olarak tanımlanırlar ve geline köyün adıyla anılırlar.

Yaylaları kullanan köylerden gelen aile ve buna bağlı olarak kullanılmakta olan mesken sayılarında eskiye oranla önemli azalmalar olmuştur, örneğin tüm yaylalarda

mevcut mesken sayısı yaklaşık 1500'dür. Bunların yöre halkının ifadesiyle "şenlikli" yani kullanılmakta olanı ise 600-650 civarındadır, geriye kalan meskenler ise terkedilmiş durumdadır hatta bunlardan bir kısmı harabeye dönüşmüştür. Örneğin Yukarı Kaçkar yaylasında bulunan 100 civarındaki meskenin günümüzde sadece 25-30 tanesi kullanılmaktadır. Yayla meskenlerinde terkedilmişlik oranı yukarı yaylalara çıkıldıkça belirgin bir artış göstermektedir.

Köylerde sürdürülen ekonomik faaliyetlerin hayvancılığa oranla daha fazla gelir getirmesi, tarım dışı sektörlerle yönelme ve büyük şehirlere göç, yaylalarda beslenen hayvan sayısını günden güne azaltmakta ve dolayısıyla yaylaya çıkan aile ve kişi sayısını düşürmekte hemen tüm yaylalarda terkedilmiş olan meskenlerde artış, nüfuslarında azalma ve nüfusun yaş gruplarında belirgin bir gruplaşma oluşturmaktadır. Yaylalardaki nüfus yapısının iki belirgin özelliği vardır. Bunlardan ilki yaşlılar ve çocukların oluşturduğu nüfus yapısıdır. Sadece ekonomik amaçla çıkılan yaylalarda nüfus, çocuklar ve yaşlılardan oluşur, yaylalarda ailelerin tümünün bulunmayışı diğer aile bireylerinin köylerde tarımsal faaliyetleri sürdürüyor olmalarıyla ilgilidir. Diğer nüfus yapısı ise mezraalar ve aşağı yaylalar ile ulaşımı kolay olan yukarı yaylalarda görülür. Buralarda nüfus ile kullanılan mesken sayısında artışlar olur, çünkü böyle yaylaların kullanım süresi daha uzundur, ulaşımı kolaydır ve kullanımları günümüzde ekonomik kaygıdan çok yaz tatilini geçirme amacına dönüşmüştür. Bu şekilde sayfiye gibi de kullanılmakta olan yaylalarda nüfus bileşimi diğerlerinde olduğu gibi belirgin bir gruplaşma göstermez. Her yaş grubundan insan bulunur. Hisarcık, Yaylaköy (Elevit), Ayder vb gibi yerleşmelerde ise ulaşımın kolay ve rahatlıkla konaklanabilecek bir otel veya pansiyon vb bulunması doğal olarak nüfusu kalabalıklaştırır, barınma kolaylığı sebebiyle buralarda birkaç gün konaklamak üzere yöre dışından gelenler de söz konusudur.

Yaylalara Ulaşım

Çalışma alanında köylerle yaylalar arasında belirli yükseltilere kadar otomobil ya da kamyon gibi motorlu araçlarla ulaşım mümkündür. Yaylalara ulaşımın genel doğrultusu vadi uzanışlarına bağlıdır. Genellikle 2000 m. yükseltiye kadar araç ulaşımı söz konusudur. Ulaşım, Trovit (2450 m.) ve Orta (Varşamba) (2600 m.) yaylasında olduğu gibi kimi yerde, stabilize bir yolla ve bazı yerlerde çok bozuk bir şoseyle bile olsa, 2500 metrelere kadar araçla yapılabilir. Otomobil ile ulaşımın mümkün olduğu yaylalarla son yıllarda yörede artan turizmin de etkisiyle özellikle "yazlık köy, yayla köy" olarak kullanılmakta olan yerleşmelere düzenli araç seferleri de yapılmaktadır. Örneğin, Hisarcık, Çat, Ortayayla, Yaylaköy (Elevit), Ortaklar ve Trovit'e her gün ya da gün aşırı

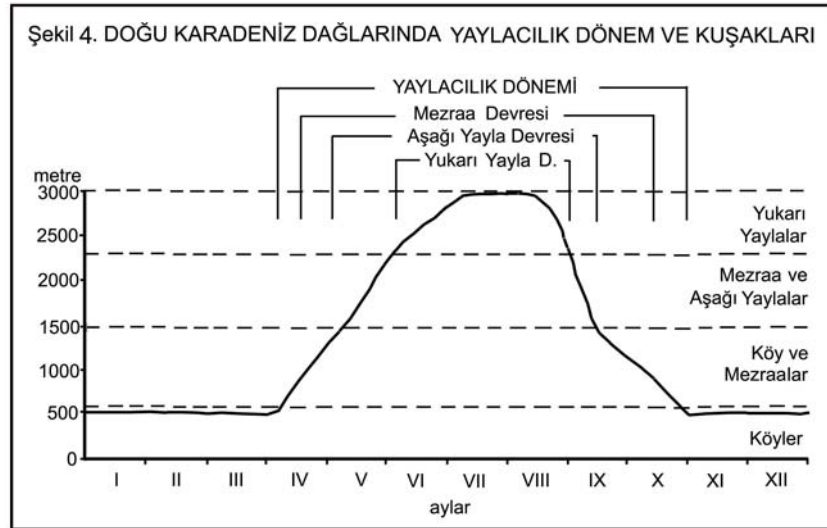
Pazar ve Ardeşen'den düzenli araç seferleri vardır. Bunun dışında artık bir turizm merkezi durumundaki Ayder'e de asfalt bir yolun ulaşmış olmasının etkisiyle gün içerisinde sürekli olarak araç bulunabilmektedir. Orman içinde yer alan aşağı yaylalar ile mezraalara ulaşımında orman yolları da kullanılmaktadır. Ancak genel olarak otomobil ile ulaşılabilir yükseklik 2000 metrelerde son bulmaktadır. Buradan daha yukarıdaki yaylalara, genellikle buzul vadilerinin tabanlarında ya da taban kenarlarında yer alan değişik nitelikteki patikalarla ulaşmak mümkündür. Köylerden yaylalara kadar araç yolunun olmayışı sebebiyle yaylalara çıkışta götürülmesi zorunlu olan eşyalar ve un, şeker gibi gıda maddeleri, araç yolunun bittiği yerden itibaren çoğunlukla katırlarla ya da insan sırtında taşınmaktadır.

Yaylalar arasında ulaşım, yaylaların hep buzul vadilerinin içerisinde yer almaları sebebiyle vadilerin arasında kalan sırtların üzerinde bulunan boyunlar aracılığıyla yapılmaktadır. Vadiler arasında yaylaları birbirine bağlayan ve genel uzanışları, kuzeydoğu güneybatı yönlerinde olan, sırtlardan geçen patikalar vardır. Bu patikalar bazı yerlerde son derece muntazam ve geniş, çoğu yerde de yöre halkı tarafından taşlarla döşenmiş durumdadır. Ancak yaylalardan güneye, daha yüksek kesimlere doğru patikalar da giderek kötüleşmekte, belirsiz bir iz halini almakta ve daha sonrasında da tümüyle ortadan kalkmaktadır. Güneye olan bağlantı, sirklerin geri duvarlarındaki dik yamaçların üstlerinde yer alan, aşılması zor boyunlar aracılığıyla olmaktadır. Çok eski dönemlerden bu yana İspir, Yusufeli çevresinde yetiştirilen bazı sebze ve meyveler katır ve atlara yüklenerek bu geçitler aracılığıyla getirilmekte yöredeki yaylalarda ve köylerde satılmaktadır. Bu boyunlardan geçiş göreceli olarak kolay ise "geçit" (Elyak Geçidi gibi), zor ise "aşı" (Soruhaşı gibi) olarak adlandırılmaktadırlar.

Yaylalara Göç

Yaylacılık yörenin en önemli geleneksel sosyo-ekonomik etkinliklerindendir. Bununla yeryüzü şekilleri ve iklim koşulları arasında çok sıkı bir bağlantı vardır. Çevrede yükseltinin kısa mesafede artması nedeniyle karın yerden farklı zamanlarda kalkması yaylacılığı doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle, özellikle kuzeye bakan yamaçlarda, aynı köye ait birden fazla mezraa ve yayla, farklı yükselti basamaklarında konumlanmıştır. Çevredeki geleneksel yaylacılık faaliyetlerine ek olarak son yıllarda, Doğu Karadeniz Bölümü'nde turizmin gelişmeye başlamasıyla birlikte fonksiyon değişiklikleri de gözlenmektedir. Yörede bir yandan "yayla turizmi" gelişirken diğer taraftan sayfiye amaçlı yaylacılık da belirgin bir artış göstermektedir.

Araştırma alanındaki yaylalara çıkış kıyıya yakın olan, yükseltisi nispeten az olan köylerde, nisan ayı ortalarından itibaren başlamaktadır. Doğal olarak yüksek kesimlerde yer alan köylerde yaylaya çıkış zamanı daha sonraya, mayıs ayına doğru sarkar. İlk önce yerden karın henüz kalktığı mezraalar ve aşağı yaylalarda konaklanmaktadır. Burada kalış süresini, daha yukarılarda yer alan yaylalardaki karın yerden kalkması belirler. Buralara ilk ulaşıldığında kar henüz kalkmış, çayırlar yeterince boylanmamışsa bir önceki yıl biçilerek kurutulmuş ve buralarda depo edilmiş olan otlarla hayvanlar beslenir. Bu otlar aynı zamanda hava şartlarının hayvanların serbestçe otlamasına uygun olmadığı zamanlarda da kullanılır. Mezraalar ile aşağı yaylalarda kalış süresi genellikle haziran ayına kadar uzar. Haziran ayında yukarı yaylalara geçiş başlar. Genellikle orman üst sınırı üzerinde yer alan yukarı yaylalarda çoğunlukla ağustos ayı sonuna kadar kalınır (Bkz. Şekil 4).

Yayladan dönüş de çıkış gibi basamaklar halinde konaklayarak olur. Yayladan dönüş dönemi havaların iyice soğumaya başlamasıyla birlikte olur, önce aşağı yaylalara ardından da mezraalara yahut köylere dönmektedir. Aşağı yaylalar ile mezraalarda, yukarı yaylada bulunduğu dönem içinde yeniden boylanmış otlarla, hayvanlar bir süre daha beslenir. Özellikle aşağı kesimlerde yer alan mezraalarda, evlerin önünde yaylaya çıkılırken ekilmiş olan bitkilerin ürünleri toplanır. Ayder, Yaylaköy (Elevit) gibi bazı yerleşmeler, pek çok köyün ortak kullanım alanı durumundadır. Yayla dönüşünde buralarda halk yüzyıllardır süregelen şenlikleri yapmak için toplanır. Bu dönemde tulum eşliğinde "horon tepilmekte" adeta yaylacılık döneminde elde edilen ürünlerden duyulan mutluluk böyle dile getirilmektedir. Yüksek kesimlerde yer alan yaylalardan geriye dönüş

çoğunlukla Eylül ayının başlangıcındadır. Öncelikle aşağı yaylalara inilir, eylül ayının ortalarına kadar aşağı yaylalarda kalan halk, havaların artık bu yükseltide de iyice bozulması, yağışların artması ve zaman zaman kar şeklinde buralara düşmesiyle birlikte, daha aşağılara mezraalara iner, mezraalarda kalış zamanı kimi yerde ekim ayı sonuna kadar uzamaktadır.

Arazi Kullanım Özellikleri

Yayla alanlarından faydalanma açısından düşünüldüğünde çeşitli özellikler ortaya çıkar. Bunlar geleneksel anlamda hayvancılık amaçlı yaylacılık, son zamanlarda giderek yaygınlaşan sayfiye yaylacılığı ve turizme bağlı olarak beliren değişmelerle ortaya çıkan kullanım şekilleri olarak gruplandırılabilir.

Mezraalar, sürdürülen ekonomik aktivitedeki çeşitlilikleriyle yaylalardan ayrılırlar. Buralar, yükseltinin az oluşu sebebiyle bitkisel üretime de imkan tanırırlar. Mezraalarda ve bazı aşağı yaylalarda çoğunca evlerin önlerinde yer alan küçük bahçelerde patates, kara lahana, fasulye, mısır gibi ürünler yetiştirilir. Mezraalara ilk ulaşıldığında bunlar ekilir. Yaylacılık dönemi sonunda, yeniden gelindiğinde bunlar mahsul verecek olgunluğa erişmiş olurlar. Buralarda dikkati çeken bir başka özellik de arıcılıktır. Çevrede zengin bir tür çeşitliliğine sahip ormanaltı bitki örtüsü ile alpin çayırların varlığı arıcılık için büyük bir potansiyel hazırlamıştır. Orman içindeki yerleşmelerde ahşaptan yapılmış fıçı şeklindeki kovanlar kullanılırlar, bunlar ayıların tahribinden korumak amacıyla kayın, ladin, göknar gibi ağaçların olabildiğince yükseklerdeki dalları arasında hazırlanan düzenekler üzerine ya da dallar arasına yerleştirilirler. Sıraköy, Ortayayla, Ortaklar gibi alpin kuşakta yer alan bazı köylerde ise kovanlar evlerin yanı başında tutulmaktadır. Tüm yöredeki incelenen mezraa ve yaylalarda 1000 kadar faal kovan vardır. Bunlardan elde edilen ürün yıldan yıla değişmekle beraber 3,5-4 ton kadardır. Elde edilen bal yöre halkının ihtiyacını karşılamaya dönüktür, ancak bir kısmı ilçe pazarında da satılmaktadır.

Yörede kurulma amaçlarına da uygun olarak yaylaların geleneksel kullanımı mevcut ot potansiyeliyle hayvanların beslenmesi şeklindedir. Yayla alanlarında genel hatlarıyla buzul vadileri ile sirklerin taban kısımları hayvan sürülerinin beslenmesi amacıyla kullanılırlar. İnceleme alanındaki hemen her evin birkaç ineği ve/veya koyunu vardır. Bunun dışında Üçdoruk (Verçenik) ve Altıparmak çevresinde olduğu gibi koyun sürülerine sahip aileler de söz konusudur. Yaylalarda büyükbaş hayvanlar evlerin yanında ya da altında yer alan ahırlarda muhafaza edilirler. Ancak küçükbaş hayvanlar sayıca çokluklarının da etkisiyle pakların yanı başında yer alan etrafı taşlarla çevrili ağıllarda geceletilir. Toplam büyükbaş hayvan sayısı 4500 kadar olan alanda küçükbaş hayvanların

sayısı, çoğu keçi olmak üzere, 8000'e yaklaşır. Yöre halkının ifadesine göre 20-25 yıl kadar öncesinde hayvan varlığı günümüzdekinin 3-4 katı kadardır. Çevredeki yaylalarda kullanılmayan meskenlerin oranı göz önüne alındığında bu sözlerde doğruluk payı var gibi görünmektedir. Yöredeki yaylalarda elde edilen peynir, süt, tereyağı, yoğurt gibi hayvansal ürünler sadece yaylaya çıkan halkın kendi ihtiyacını karşılamaya dönük olmayıp bunların bir kısmı yaylalara sayfiye amaçlı gelenlere satılmakta bir kısmı da Çamlıhemşin, Pazar ve Ardeşen pazarlarında satışa sunulmaktadır, ancak bu, fazla miktarlara ulaşmamaktadır.

Yaylacılık dönemi içinde yaylalar ile daha aşağı kesimlerdeki yerleşmeler arasında sürekli bir bağlantı söz konusudur. Mezraa ve bazı yaylalarda eğimin az olduğu kesimlerde çayırların etrafı taş duvarlarla kuşatılarak buralara hayvanların girmesi engellenir, çayırlar yeterince boylandığında otlar biçilerek kurutulur. Yayla dönüşünde buralara hayvan gübresi yayılır, böylece bir sonraki yıl otların daha gür çıkması sağlanmaya çalışılır. Kurutulan otların bir kısmı buralardaki evlerde depolanır, ayrıca daha aşağıda yer alan yerleşmelere her gidildiğinde bir miktarı alınarak sırtta taşınıp götürülür ve oralarda depolanır. Bir sonraki yıl mezraalara ve yaylalara ilk çıkıldığında ve ihtiyaç olduğunda hayvanlar bunlarla beslenir. Aşağıdan yaylalara doğru her çıkıldığında ise yaylada ihtiyaç duyulan maddelerin yanı sıra bir miktar odun da götürülür. Yaylalarda genellikle, yakacak olarak yöresel adı "komar" olan ormangüllerinin dalları kullanılır. Yöre halkı yaylalara doğru her gidişinde sırtında bir miktar ormangülü dalını da beraberinde götürür. Bunlar yayla evlerinde bir sonraki yıl kullanmak üzere biriktirilerek kurutulur.

Sayfiye yaylacılığı ve turizme bağlı değişimler

Çevredeki yaylaların ekonomik etkinlik amacıyla kullanılmasının azalması, bu amaçla yaylaya çıkan insan sayısını da son derece azaltmıştır. Ancak, diğer taraftan yöre halkının yaylaları tümüyle terk ettiğini düşünmek yanlış olur. Çünkü geleneklerine çok bağlı olan yöre halkı, günümüzde yaylaları farklı amaçla kullanmaya başlamıştır. Bu çevredeki yaylalar, şehirlere yerleşmiş olanların sıra hasretini gidermek amacıyla geldikleri sayfiye yerleri haline gelmeye başlamıştır. Bu değişim doğal olarak yaylaların fiziksel görünümlerinde de bir takım değişikliklere sebep olmuştur. Evlerin bir kısmı yeniden yapılmıştır ve evlerin yapımında kullanılan malzemeler farklılaşmıştır. Mesken yapımında taş ve ahşabın yerine çimento, demir, tuğla, briket gibi malzemeler kullanılır olmuştur (Bkz. Foto 2). Sayfiye amaçlı kullanılmaya başlanan yerleşmelerde, ayrıca buraya gelenlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çeşitli imkanlarda da değişimler

olmuştur. Çat, Yaylaköy (Elevit), Hisarcık, Ortasirt gibi bazı yerleşmelerde meyve ve sebzenin de bulunabildiği bakkallar, kahvehaneler açılmaya başlanmıştır. Bunlara ek olarak Ayder’de daha farklı bir gelişme söz konusudur. Doğu Karadeniz dağlarının dağ ve yayla turizmi açısından değerlendirilmesi, buraya ülkenin farklı kesimlerinden ve yurtdışından da gelenler olmasını sağlamıştır. 1987 yılında Ayder önce, buradaki sıcak su kaynağı dikkate alınarak kaplıca turizm merkezi ilan edilmiş ardından 1991’de Kaçkar Dağı ve çevresi turizm merkezine dönüştürülmüş ve son olarak bu makale yazarlarının daha önce yayınlanan çalışmaları, görüş ve önerileri de dikkate alınarak Verçenik, Göller ve Kaçkar grubunu içeren bir alan 1994’de milli park ilan edilmiştir. Bu süreç içinde ulaşımın en kolay olduğu, Kaçkar dağı çıkışları için yol üzerinde oluşu, kaplıcanın varlığı, doğal güzelliği gibi özellikleri Ayder’de önemli değişmelere yol açmıştır. Burada düzenli dolmuş seferleri başlamış, büyük bir kaplıca tesisi inşa edilmiş, hediyelik eşya ve dağcılık malzemesi vb gibi daha farklı eşyalar da satan bakkallar açılmış, çeşitli niteliklerde lokanta, otel ve pansiyonlar hizmete girmiştir. Günümüzde sadece Ayder’de belgeli yatak kapasitesi 1000’i geçmiştir. Buranın dışında Çat, Yaylaköy (Elevit), Aşağı Amlakit, Yukarı Kavran gibi yerleşmelerde de belgeli yatak kapasitesi 100’ü bulmuştur.

Sonuç

Bu araştırmada Doğu Karadeniz dağlarında, kabaca Fırtına deresi su toplama havzasındaki yaylacılık aktiviteleri ele alınmıştır.

Doğu Karadeniz dağlarının kuzeye bakan yamaçlarında Rize’ye bağlı Pazar, Ardeşen, Hemşin ve Çamlıhemşin ilçelerinin pek çok köyünün yaylası yer almaktadır. Yöre halkı, köylerde çay, patates, fasulye, mısır vb. tarım ürünleri yetiştirilmesi gibi faaliyetlerinin yanı sıra, alpin kuşağı da yüzyıllardan bu yana yaylacılık yaparak değerlendirmiştir. Yaylacılık yörenin en önemli geleneksel sosyal ve ekonomik etkinliklerindendir. Kıyıdan itibaren kısa mesafelerde dağların yükseltisinin 3000 metreleri aşması yaylacılık mekanizmasına bazı özellikler kazandırmıştır. Köyler ile yüksek kesimlerdeki yaylalar arasında, yaylaya çıkışta ve dönüşte çeşitli sürelerle konaklanan, yerleşim üniteleri doğmuş, aynı köye ait birden fazla mezraa ve yayla farklı yükselti basamaklarında konumlanmıştır.

Yaylalara ulaşımın genel doğrultusu vadi uzanışlarına bağlıdır. Genellikle 2000 metre yükseltiye kadar araç ulaşımı söz konusudur. Genel hatlarıyla düşünülecek olursa yaylacılık faaliyeti nisan ayı ortalarında başlamakta ve kasım ayında son bulmaktadır. Yöredeki yaylalarda elde edilen peynir, süt, tereyağı, yoğurt gibi hayvansal ürünler, sadece yaylaya çıkan halkın kendi ihtiyacını karşılamaya dönük olmayıp bunların bir

kısmı yaylalara sayfiye amaçlı gelenlere satılmakta bir kısmı da Çamlıhemşin, Pazar ve Ardeşen pazarlarında satışa sunulmaktadır.

Son yıllarda, yöredeki yaylalarda, turizmin gelişmeye başlamasıyla birlikte geleneksel yaylacılık faaliyetlerine ek olarak başka nitelikler de ortaya çıkmıştır. Bir yandan yayla turizmi gelişirken diğer taraftan sayfiye amaçlı yaylacılık da belirmiştir. Özellikle araç ile ulaşımın kolay olduğu yerleşmelerde, sayfiye amaçlı meskenler yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca böyle yerleşmelerde, gelenlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla işyerleri açılmış, meyve ve sebzenin de bulunabildiği bakkallar, kahvehaneler, farklı niteliklerde lokanta, otel ve pansiyonlar hizmete girmiştir.

Doğu Karadeniz dağlarında yaylacılığın süratle sayfiye ve turizm amaçlı kullanıma dönüşmesiyle ortaya çıkan yapılaşma mevcut hızıyla devam ederse yöre yaylalarında onarılması zor tahribatlara yol açacaktır. Bu tahribat günümüzde başlamıştır. Özellikle ulaşımın kolay olduğu yerleşmelerde yöre mimarisine uyumsuz yapılar sürekli artmaktadır. Neredeyse tümüyle milli park olan alandaki söz konusu bu plansız ve yöreye uyumsuz yapılaşmanın önüne mutlaka geçilmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

- Doğanay, H., 1997, Türkiye Beşerî Coğrafyası. Millî Eğitim Bakanlığı Yay. No: 2982, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 877, Eğitim Dizisi: 10, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Doğanay, H., 2001, Türkiye Turizm Coğrafyası. Çizgi Kitabevi Yay. No: 33, ISBN 975-8156-37-3. Konya.
- Doğu, A.F., Somuncu, M., Çiçek, İ., Tunçel, H., Gürgen, G., 1993, “Kaçkar Dağında Buzul Şekilleri, Yaylalar ve Turizm”. AÜ Türkiye Coğ. Araş. ve Uyg. Mer. Der. S: 2, s. 157-184. Ankara.
- Doğu, A.F., Çiçek, İ., Gürgen, G., Tunçel, H., Somuncu, M., 1994, “Göller (Hunut) Dağında Buzul Şekilleri, Yaylalar ve Turizm”. AÜ Türkiye Coğ. Araş. ve Uyg. Mer. Der. S: 3, s. 193-218. Ankara.
- Doğu, A.F., Çiçek, İ., Gürgen, G., Tunçel, H., 1996, “Üçdörük (Verçenik) Dağında Buzul Şekilleri, Yaylalar ve Turizm” AÜ Türkiye Coğ. Araş. ve Uyg. Mer. Der. S:5, s. 29-52, Ankara.
- Doğu, A.F., Gürgen, G., Tunçel, H., Çiçek, İ., 1998, “Bulut-Altıparmak Dağlarında Buzul Şekilleri, Yaylalar ve Turizm” AÜ Türkiye Coğ. Araş. ve Uyg. Mer. Der.S:6, s. 63-122, Ankara.
- Erinç, S., 1945, Doğu Karadeniz Dağlarında Glasyalmorfoloji Araştırmaları. İst. Üniv. Ed. Fak. Yay. Coğ. Ens. Dok. Tez. Ser. No:1, İstanbul.
- Erinç, S., 1949, “Kaçkardağı Grubunda Diluvial ve Bugünkü Glasyasyon (Eiszeitliche und gegenwertige Vergletsche-rung in der Kaçkardağ-Gruppe)”. İst. Üniv. Fen Fak. Mec. Seri B. C. XIV. S.3 s.243-245, İstanbul.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2004 14 (2)

Gürgen, G. 2001, "Karadağ (Gümüşhane) Çevresinin Glasyal Morfolojisi ve Turizm Potansiyeli". AÜ Türkiye Coğ. Araş. ve Uyg. Mer. Der.S:8, s. 109-131, Ankara.

İnandık, H., 1958, "Doğu Karadeniz Bölgesinde Köy Hayatı" İÜ Coğ. Ens. Der. C:5, S:9, s. 148-154. İstanbul.

Somuncu, M., 1994, "Rize Ayder Yaylasında Turizm" AÜ Türkiye Coğ. Araş. ve Uyg. Mer. Der. S:3, s. 255-273, Ankara.

Tandoğan, A., 1968, "Fırtına Deresi Yukarı Çığırının Üç Köyünde Coğrafi Müşahedeler". AÜDTCF Coğ. Araş. Der. S:2, s. 285- 307, Ankara.

Tandoğan, A., 1977, "Çayeli ve Pazar İlçelerinde Yerleşme-Mesken Tipleri ve Nüfus". AÜDTCF Der. C:XXVIII, S:3-4, s. 99-155, Ankara.

Tandoğan, A., 1988, "İncesu Vadisinde (Çayeli) Coğrafya Gözlemleri". AÜDTCF Coğ. Araş. Der. S:11, s.91-110, Ankara.

Tunçel, H., 1990, "Doğal Çevre Sorunu Olarak Çığlar ve Türkiye'de Çığ Olayları" Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu, Coğrafya Araştırmaları Der. C:1, S:2, s. 43-70. Ankara.

Tunçel, H., 1992, "Türkiye'de (1966-1986 Yılları Arasında) Arıcılığa Genel Bir Bakış" AÜ Türkiye Coğ. Araş. ve Uyg. Mer. Der., S:1, s. 97-126, Ankara.

Tunçel, H., 1996, "Mezraa Kavramı ve Türkiye'de Mezraalar" AÜ Türkiye Coğ. Araş. ve Uyg. Mer. Der., S:5, s. 73-98, Ankara.

Yalçınlar, İ. 1951, "Soğanlı-Kaçkar ve Mescit Dağı Silsilelerinin Glasyasyon Şekilleri". İst. Üniv. Coğ. Ens. Der. C:I, S:2, s. 82-88, İstanbul.

9 Nisan 1987 tarih ve 19426 sayılı Resmi Gazete.

20 Mayıs 1991 tarih ve 20876 sayılı Resmi Gazete.

31 Ağustos 1994 tarih ve 22037 sayılı Resmi Gazete.

<http://www.camlihemsin-bld.gov.tr/ekonomi.htm> (15 Eylül 2003)